

गड-किल्ले व राज्य संरक्षित स्मारकांवरील
अतिक्रमणे प्रतिबंध आणि निष्कासित करण्याच्या
कार्यवाहीबाबत.

महाराष्ट्र शासन
पर्यटन व सांस्कृतिक कार्य विभाग
शासन निर्णय क्रमांक: स्मारके २०२४/प्र.क्र.०६/सां.का.३
हुतात्मा राजगुरु चौक, मादाम कामा मार्ग
मंत्रालय, मुंबई- ४०० ०३२
दिनांक : २७ जानेवारी, २०२६

वाचा -

१. महाराष्ट्र प्राचीन स्मारके व पुरातत्वीय स्थळे व अवशेष अधिनियम, १९६०
२. महाराष्ट्र प्राचीन स्मारके व पुरातत्वीय स्थळे व अवशेष नियम, १९६२
३. पर्यटन व सांस्कृतिक कार्य विभाग शासन निर्णय क्र.स्मारके २०२४/प्र.क्र.०६/सां.का.३,
दि. २०.०१.२०२५
४. संचालक, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालय पत्र क्र.तंत्र/अतिक्रमण/२०२५/१४२०,
दि.१८.०९.२०२५

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रात असणाऱ्या केंद्र व राज्य संरक्षित किल्ले आणि असंरक्षित गड-किल्ले यांवरील अतिक्रमणे दूर करण्यासाठी संदर्भाधीन क्र.३ येथील शासन निर्णयान्वये जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली प्रत्येक जिल्ह्यात समिती गठीत करण्यात आली आहे . सदर शासन निर्णय हा केवळ गडकिल्यांवरील अतिक्रमणे निष्कासित करण्याबाबत होता. तथापि, राज्य संरक्षित स्मारकाच्या ठिकाणी होत असलेले अतिक्रमण, व्यावसायिक/पर्यटनाच्या नावाखाली होणारे अनाधिकृत बांधकाम यामुळे सदर स्थळांचे नुकसान होत असल्याबाबत मा.विधिमंडळ सदस्यांकडून वेळोवेळी अधोरेखित करण्यात आले आहे. त्यामुळे राज्यातील गड-किल्ल्यांप्रमाणेच राज्य संरक्षित स्मारकांच्या ठिकाणी असलेले अतिक्रमण दूर करण्याकरीता नियोजनपूर्वक व परिणामकारकरित्या कार्यवाही होण्यासाठी सुधारीत शासन निर्णय निर्गमित करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय -

पर्यटन व सांस्कृतिक कार्य विभागाचा दिनांक २०.०१.२०२५ रोजीचा शासन निर्णय अधिक्रमित करून राज्यातील गड-किल्ले, राज्य संरक्षित स्मारके यांचे जतन व संवर्धन करून हा सांस्कृतिक वारसा सुस्थितीमध्ये ठेवण्याकरीता व सदर स्थळांच्या ठिकाणची अतिक्रमणे दूर करण्यासाठी पुढील प्रमाणे राज्यस्तरीय समिती गठीत करण्यात येत आहे:-

राज्यस्तरीय समिती रचना व कार्यकक्षा :

अ.क्र.	पदाधिकारी	पदनाम
१	मा. मंत्री, सांस्कृतिक कार्य विभाग	अध्यक्ष
२	मा.मंत्री, महसूल	सह अध्यक्ष
३	मा. मंत्री, ग्रामविकास	सदस्य
४	मा. मंत्री, पर्यटन	सदस्य
५	मा. मंत्री, सार्वजनिक बांधकाम विभाग	सदस्य
६	मा. मंत्री, वने	सदस्य
७	मा. मंत्री, बंदरे विकास	सदस्य
८	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, वित्त	सदस्य
९	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, नियोजन	सदस्य
१०	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, सांस्कृतिक कार्य विभाग	सदस्य
११	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, नगरविकास (१)	सदस्य
१२	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, गृह	सदस्य
१३	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, महसूल	सदस्य
१४	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, ग्रामविकास	सदस्य
१५	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, पर्यटन	सदस्य
१६	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, सार्वजनिक बांधकाम	सदस्य
१७	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, वने	सदस्य
१८	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, बंदरे विकास	सदस्य
१९	अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, सांस्कृतिक कार्य विभाग	सदस्य
२०	संचालक,पुरातत्त्व व वस्तुसंग्रहालय संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य	सदस्य सचिव
२१	निमंत्रित सदस्य (गड-किल्ले/राज्य संरक्षित स्मारके यांचा अभ्यास, संरक्षण व संवर्धन या विषयासंदर्भात काम करणारी व्यक्ती/स्वयंसेवी संस्था)	०४ सदस्य

राज्यस्तरीय समितीची कार्यकक्षा :

- अतिक्रमण प्रतिबंधित करणे आणि निष्कासित करण्याकरिता धोरण तयार करणे.
- सदर धोरणांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होण्यासाठी कार्यवाही करणे .
- सदर वारसा स्थळांवर पुन्हा अतिक्रमण होऊ नये म्हणून संनियंत्रण करणे.
- अतिक्रमणाबाबतचे प्रचलित कायदे आणि नियम यांचा अभ्यास करणे व कालानुरूप त्यामध्ये सुधारणा सुचविणे.

- वेळोवेळी धोरणाचा आणि जिल्हास्तरीय समित्यांच्या कामाचा आढावा घेऊन आवश्यक ते बदल सूचविणे.
- जिल्हास्तरीय समित्यांना आवश्यक ते मार्गदर्शन करणे आणि त्यांच्या कामामध्ये समन्वय साधणे.
- विभागाने समितीची बैठक दर ०४ महिन्यांनी आयोजित करणे. सदर बैठकीच्या गणपूर्तीकरिता एक तृतीयांश सदस्य उपस्थित असल्यास बैठक घेण्यात यावी .

जिल्हास्तरीय समिती :

जिल्ह्यातील गड-किल्ले, राज्य संरक्षित स्मारके या ठिकाणी झालेली अनधिकृत अतिक्रमणे प्रतिबंध आणि निष्कासित करण्यासाठी खालीलप्रमाणे जिल्हास्तरीय समिती गठीत करण्यात येत आहे :-

अ.क्र.	पदाधिकारी	पदनाम
१	जिल्हाधिकारी	अध्यक्ष
२	जिल्हा पोलीस अधिक्षक / पोलीस आयुक्त	सदस्य
३	मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद	सदस्य
५	आयुक्त, महानगरपालिका	सदस्य
६	जिल्हा अधिक्षक, भूमी अभिलेख	सदस्य
७	मुख्याधिकारी, नगरपरिषद / नगरपालिका /नगरपंचायत	सदस्य
८	जिल्हा वनसंरक्षक	सदस्य
९	संबंधित अधिक्षक, पुरातत्व शाखा, भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण कार्यालय, भारत सरकार	सदस्य
१०	सहाय्यक संचालक (पुरातत्व), विभागीय कार्यालय, महाराष्ट्र संचालनालय राज्य पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये	सदस्य
११	प्रादेशिक बंदर अधिकारी, महाराष्ट्र सागरी मंडळ	सदस्य
१२	अशासकीय सदस्य (गड-किल्ले/राज्य संरक्षित स्मारके यांचा अभ्यास, संरक्षण व संवर्धन या विषयासंदर्भात काम करणारी व्यक्ती/स्वयंसेवी संस्था)	४ सदस्य
१३	निवासी उप जिल्हाधिकारी	सदस्य सचिव

अशासकीय सदस्य नियुक्ती व कार्यकाल : सदर समितीवर अशासकीय सदस्यांची नियुक्ती जिल्हाधिकारीस्तरावरून स्वतंत्ररित्या करण्यात येईल. अशासकीय सदस्यांचा कार्यकाल नियुक्तीपासून २ वर्षे किंवा पुढील शासन आदेश होईपर्यंत, यापैकी जे अगोदर घडेल तोपर्यंत राहिल. अशासकीय सदस्यांची नियुक्ती होईपर्यंत अथवा संपुष्टात आल्यास, समितीचे अध्यक्ष व सदस्यांमार्फत समितीचे कामकाज पुढे चालू राहील.

जिल्हास्तरीय समितीची कार्यकक्षा :-

- जिल्ह्यातील गड-किल्ले, राज्य संरक्षित स्मारके या ठिकाणांवरील अतिक्रमणांचा आढावा घेणे व सदर ठिकाणांवरील अतिक्रमणे निष्कासित करण्यासाठी कार्यवाही करणे. तसेच सदर ठिकाणी पुनश्चः अतिक्रमण होणार नाही, याबाबतची दक्षता समितीने घ्यावी.
- महसूल व वन विभागाच्या वेळोवेळी निर्गमित केलेल्या शासन निर्णय अथवा परिपत्रकांमधील तरतूदीनुसार गड-किल्ले, राज्य संरक्षित स्मारके या ठिकाणी अतिक्रमणे निष्कासित व प्रतिबंध करणे याबाबतची कार्यवाही सदर जमीन ज्या विभागाच्या ताब्यात आहे त्याविभागाच्या समन्वयाने जिल्हाधिकारी यांनी करावी.
- जिल्ह्यातील गड-किल्ले, राज्य संरक्षित स्मारके या ठिकाणांवरील अतिक्रमणांबाबत न्यायिक/अर्धन्यायिक प्रक्रिया सुरु असल्यास, याबाबत योग्य ती कार्यवाही करून शासनास अवगत करावे.
- जिल्ह्यातील गड-किल्ले, राज्य संरक्षित स्मारके या ठिकाणांवरील अतिक्रमणे निष्कासित केल्यामुळे निर्माण झालेल्या मलब्याची / पाडकाम कचऱ्याची विल्हेवाट तत्परतेने लावण्याबाबत समितीने दक्षता घ्यावी. तसेच, यासाठी येणारा खर्च जिल्हा नियोजन व विकास निधीतून करण्यात यावा.
- समितीची बैठक दर ३ महिन्यांनी आयोजित करणे. बैठकीच्या गणपूर्तीकरिता एक तृतीयांश सदस्य उपस्थित असल्यास बैठक घेण्यात यावी .
- सदर बैठकीचा अहवाल संचालक, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालय यांच्यामार्फत शासनास सादर करण्यात यावा.
- जिल्ह्यातील गडकिल्ले, राज्य संरक्षित स्मारके यांचे संवर्धन व संरक्षण होण्यासाठी स्थानिक नागरिक, शाळा, महाविद्यालये व स्वयंसेवी संस्था यांची स्वयंस्फूर्तीने मदत प्राप्त करून घेण्यासाठी विविध उपक्रम/कार्यक्रम राबविण्यात यावेत.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०२६०१२७१७२२१८१०२३ असा आहे. हा आदेश डिजिटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या नावाने व आदेशानुसार.

(नंदा राऊत)

उप सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

१. मा.राज्यपाल, महाराष्ट्र राज्य यांचे प्रधान सचिव, राज भवन, मलबार हिल, मुंबई
२. मा.मुख्यमंत्री यांचे अपर मुख्य सचिव, मंत्रालय, मुंबई

३. मा.उपमुख्यमंत्री (नगर विकास) यांचे सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
४. मा.उपमुख्यमंत्री (वित्त व नियोजन) यांचे सचिव, मंत्रालय, मुंबई
५. मा.सभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद यांचे खाजगी सचिव, मुंबई.
६. मा.अध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा यांचे खाजगी सचिव, मुंबई.
७. मा.उपसभापती, महाराष्ट्र विधानपरिषद यांचे खाजगी सचिव, मुंबई.
८. मा.उपाध्यक्ष, महाराष्ट्र विधानसभा यांचे खाजगी सचिव, मुंबई.
९. सर्व मा.मंत्री/राज्यमंत्री यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
- १०.सर्व मा.महाराष्ट्र विधानसभा सदस्य व मा.महाराष्ट्र विधानपरिषद सदस्य,
- ११.मुख्य सचिव यांचे सहसचिव, मंत्रालय, मुंबई
- १२.सर्व अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, मंत्रालयीन विभाग, मंत्रालय, मुंबई
- १३.सर्व विभागीय आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य
- १४.सर्व जिल्हाधिकारी, महाराष्ट्र राज्य.
- १५.निवडनस्ती, कार्या.सां.का.३.